

Quellen der Liturgie, der Volksfrömmigkeit und Heiligenverehrung noch aus dem Befund der Kirchbauten möglich sei.

Trotz dieses mageren Ergebnisses ist vor allem dieser dritte Band der Dokumentation eine gute Ergänzung zu Franz WINTER, *Die Prämonstratenser des 12. Jahrhunderts und ihre Bedeutung für das nordöstliche Deutschland*, Berlin 1865. Während Winter, ein evangelischer Pfarrer, die Quellen aus seiner Sicht interpretiert, wagt sich der katholische Pfarrer Bentler an eine neue zusammenfassende Darstellung über das Wirken der Prämonstratenser im sächsischen Raum (S. 33 ff), ohne das Standardwerk von Winter verdrängen zu wollen.

Erstaunlich viel wird über die Pastoral in den Dorfgemeinden vor dem Jahre 1500 aus Quellentexten zusammengetragen, allerdings niemals etwas typisch Prämonstratensisches, obwohl alles Gesagte die von Prämonstratensern betreuten Pfarreien betrifft. Für die kurze katholische Zeit nach 1500 (vor Martin Luther, aber nach der Säkularisierung des Havelberger Domkapitels) ist das abschließende umfangreiche Kapitel (S. 58-179) sehr illustrativ. Hier werden mehr als 25 erhaltene Flügelaltäre, Schreine, Skulpturen und Wandgemälde vorgestellt, die der Autor in den heute evangelischen Dorfkirchen der Prignitz entdeckte und die hier erstmals als Fotodokumentation mit ausführlichen Beschreibungen und Deutungen vorgestellt werden.

Vorhanden sind alle drei Teile des Werkes im Kunsthistorischen Institut der Universität Köln, im Friedrich-Meinecke-Institut der FU Berlin, im Institut für Denkmalpflege Berlin(-Ost, Brüderstraße), im Heimat-Museum Perleberg, in der Sächsischen Landesbibliothek Dresden und im Prämonstratenserklöster Duisburg-Hamborn.

An der Abtei 4
D-W 4100 Duisburg 11

Ludger HORSTKÖTTER, O. Praem.

Inventaris van archieven van kloosters in de provincie Groningen, ed. S. Hiddema en C. Tromp (*Publikaties van het Rijksarchief in Groningen*, 7), Groningen 1989, ISBN 90-71238-41-5, In-8, 716 pp., Fl. 49,75;

Groninger kloosters, onder redactie van C. Tromp (*Groninger Historische reeks*, 5; *Publikaties van het Rijksarchief in Groningen*, 6), Assen-Maastricht 1989, ISBN 90-232-2516-3, In-8, 120 pp., 60 afbeeldingen, Fl. 27,50.

Toen de Provincie Groningen in 1594 van het Spaans gezag naar dat van de Noordelijke Nederlanden overging, betekende dat het einde van de kloosters. Alleen de oude ordes telden er reeds 34, daaronder waren er 8 van de premonstratenzers. Restanten van de vroegere gebouwen of kloosterarchieven zijn er nauwelijks overgebleven. De twee hierboven vermelde werken bewijzen echter, dat men die kleine nalatenschap met grote zorg behandelt.

De eigenlijke inventarislijst van de middeleeuwse kloosterarchieven, telt 444 nummers en beslaat de pp. 9-96. De premonstratenzers komen hierin op blz. 44-48 aan bod met de nummers 191-209. De 21 stukken dateren uit de 14-16de eeuw en hebben betrekking op Oldenklooster in de Marne, Wittewierum, Schildwolde, Heiligerlee en Kuzemer. De regestenlijst op blz. 97-438 omvat niet minder dan 1175 nummers, waarin ook de inhoud van de 19 stukken m.b.t. de vijf bovengenoemde kloosters uitvoerig wordt omschreven. De in het werk voorkomende lijst van zegels op blz. 439-510, waarin 427 zegels zeer gedetailleerd worden omschreven, vermeldt ook zegels van abten van Dokkum, Lidlum en Wittewierum, alsook de conventszegels van Heiligerlee, Kuzemer en Oldenklooster in de Marne. Onder het groot aantal pastoors, die als zegelaars optreden, zullen ongetwijfeld ook norbertijnen zitten, maar de zegels zelf en de zeer uitvoerige index op persoons- en geografische namen op blz. 647-714 geven ons daarover geen klaarheid.

Men heeft het uitvoerig boekwerk van de inventaris niet verder willen verzwaren met de vrij omvangrijke historische inleiding, die het eigenlijk nodig heeft. Men heeft daarom de goede gedachte gehad om deze inleiding toegankelijk te maken voor een breder publiek en daardoor werd ze ook beter verkoopbaar. Men voegde daarom ook een korte beschrijving toe van die kloosters, waarvan de archieven verloren zijn gegaan of niet in het Rijksarchief van Groningen bewaard worden. Behalve van de vijf hierboven genoemde premonstratenzerkloosters zijn daarom in het Boek «Groninger kloosters» ook historieschetsen opgenomen van Nijenklooster in de Marne, Nijenklooster bij Den Dam en Palmar. De acht premonstratenzerkloosters worden behandeld op blz. 44-61, de tekst is verlucht met 11 afbeeldingen, deels oude pentekeningen en gravures, maar voor het merendeel kadasterkaarten, waarop de ligging van de vroegere kloosters zo nauwkeurig is weergegeven, dat ze momenteel bijna moeiteeloos te bereiken zijn. Een goede kaart van alle Groninger kloosters (op blz. 8) kan op voorhand de weg wijzen naar de omgeving, waar men de kloosters moet zoeken.

Het boek bevat als vanzelfsprekend schetsen over de lotgevallen van de kloostergoederen en de archieven vanaf de overgang van Stad en Lande naar Staatse zijde in 1594. Die beknopte schetsen zijn behoorlijk gedocumenteerd op basis van archiefgegevens en literatuur, die vervat is in een uitgebreide lijst van geraadpleegde werken. Alles bijeen heeft de ordening van de archieven der Groningse premonstratenzerkloosters en de verwerking in de volkstaal een voorlopige synthese opgeleverd, die een belangrijke vooruitgang betekent bij deel II van N. Backmund's *Monasticon Praemonstratense* uit 1952.

Abdijstraat 49

Alph.W. VAN DEN HURK, O. Praem.

NL-5473 AD Heeswijk-Dinther